

Recenziók, könyvismertetések

Bern Andrea

A KORMÁNYZÓ ARCÉLEI

Turbucz Dávid: Horthy Miklós. Napvilág Kiadó, Budapest, 2011. 255 old.

Elegáns egyszerűséggel a „Horthy Miklós” címet viseli Turbucz Dávid Napvilág kiadónál megjelent tudományos-ismeretterjesztő monográfiája. Az egykori kormányzó neve a mai napig aktuálpolitikai hívószó pozitív és negatív értelemben egyaránt. Míg ez így van, nem remélhető, hogy a politikai elit a róla alkotott kép tisztázására fogékonyt mutatson, tehát az sem, hogy a politikai retorikára érzékeny tömegek nagy hányada a neki ajánlott „gonosz” vagy „jó” kormányzó egyszínű archetípusának árnyalataira kíváncsi legyen. Mit tehet ilyen légkörben a történész, aki éppen ennek a korszaknak a tisztázását választotta feladatául? Az előszóban a szerző nyilvánvalóvá teszi, hogy pontosan tudja: munkája társadalmi megbékélést nem fog eredményezni: „Horthy konszenzusos megítéléséről egészen addig nem beszélhetünk, amíg a nevét viselő korszak egésze, s annak számos problémája kapcsán nem alakul ki egyetértés a magyar társadalomban. S mint látjuk, erre még várnunk kell.” Társadalmi indulatmentességet feltehetően csak az idő adhat, az idő múlása viszont nehezíti a múlt (egészében egyébként is lehetetlen) rekonstruálását. Két lehetőség között választhat a korszak kutatója: ír és kivár, míg a huszadik század sérelmein túllép az idő, s egy későbbi generáció talán fogékonyan olvassa majd az általa kínált múlt-képet, vagy nem ír, nem kavart vihart, és megnehezíti az elkövetkező nemzedékek Horthy-kutatóinak munkáját. Szerzőnk az előbbi mellett döntött.

A kötet megírására mindenképpen szükség volt. Tudományos igényű, a szakma kritériumainak megfelelő, de népszerűsítésre is alkalmas teljes Horthy életrajz eddig

csupán a magyar származású, amerikai Thomas Sakmyster tollából jelent meg. Mennyiben más a most kiadott kötet? Az egykori kormányzó családtörténetével Sakmyster nem foglalkozott, fiatal korát pedig nagyon röviden, két oldalban foglalta össze. Turbucz könyve külön fejezetet szentel Horthy ifjúkorának, s részletesen mutatja be az osztrák-magyar haditengerészet szolgálatában töltött éveit beleértve császári és királyi szárnysegédi időszakát is. Ez nem csak azért lényeges, mert az életrajz így egész, de elmondható, hogy élete első ötven évének tapasztalatai lényegesen hozzájárultak Horthy Miklós későbbi politikai döntéseihez és ingadozásaihoz. A haditengerészet nevelte bele, hogy a „becsület és a kötelesség az életnél előrealóbb”, ekkori utazásai során alakult ki benne a Nagy-Britannia legyőzhetetlenségéről alkotott kép, s szárnysegédként szerezte első politikai tapasztalatait, illetve a neve által fémjelzett teljes korszakot végigkísérte az otrantói ütközet¹ kultusza.

Turbucz könyvének forrásbázisa nagyrészt megegyezik Sakmysterével. Némileg kevesebb benne a külföldi levéltári anyag, hiszen Sakmyster nyilvánvaló hozzáférési előnyben volt ezen a téren. Ez nem jelent színvonalbeli visszaesést, a szerző használja és idézi az amerikai történész angolszász és német levéltárakból szerzett dokumentumait. Kiemelt jelentőségű a könyv forrásai között a korszak sajtója. A szerző évek óta olvassa kultusz-kutatásaihoz a húszas-harmincas évek napilapjait, ez mindenképpen új bázis, s új oldala Horthy életrajzának. A kormányzó személyéhez fűződő propaganda változása abszolút alkalmas eszköznek bizonyul a politikai változások illusztrálására. Példának okáért Horthy 1919-ben elinduló lassú metamorfózisát radikális jobboldali parancsnokból a külpolitikai körülményekhez s a realitásokhoz alkalmazkodni kényszerülő államfővé hűen tükrözi a gazdagon idézett és hivatkozott sajtóanyag.

Sakmyster könyvének megjelenése óta több mint tíz év telt el. A korszakra és Horthy személyére vonatkozó, azóta publikált kutatási eredményeket Turbucz beemelte a monográfiába. Sakmysterhez képest így ez az életrajz tartalmazza az elmúlt tíz év újdonságait. A teljesség igénye nélkül példaként sok közül említenénk, hogy Sipos

¹ 1917. május 15-én az Osztrák-Magyar Monarchia hadiflottája az Otrantói-szorosban áttörte az antant tengerzárát. A haditervet Horthy Miklós sorhajókapitány készítette el, s parancsnoki kinevezést is ő kapott az ütközet levezénylésére.

Péter kutatásai alapján tisztázottan kerül a kötetbe Károly király szárnysegédjének – Sakmyster által elhitt – állítása, miszerint Horthy utolsó schönbrunni audienciáján kijelentette az uralkodónak: „mindent el fogok követni, hogy visszakerülhessen jogaiba”. (31.) Hasonlóan Gergely Jenő kimutatása, amely nyomán helyre került az egykori kormányzó emlékirataiban tett kijelentés, hogy ő nem kívánta Gömbös Gyulát 1932-ben miniszterelnökké kinevezni, csupán a kényszer vezette erre a döntésre. (63.)

Turbucz Dávid valamivel több magyar nyelvű szakirodalmat használ fel az amerikai történésznél az 1994-ig (tehát a Sakmyster megjelenéséig) publikált anyagból. Főképp a tudományos igényvel megírt, rövidebb kiadványínyencségekből emel többet munkájába. (Mint Szinai László *Ki lesz a kormányzó – a Somogyi-Bacsó gyilkosság háttere* című esszéje.).

Néhol meglátszik a könyvön, hogy a szerző jóval többet tud a kormányzóról és a Horthy-kor eseménytörténetéről, mint ami egy népszerűsítő munka terjedelmi kereteibe belefér. E tudás legtöbbször biztos háttérként sejlik a szöveg mögött, néhol azonban ki nem fejtettsége hiányt eredményez, ami a laikus olvasó számára nem kézenfekvően áthidalható.

Például említést tesz a könyv a nyilasok 1937-es debreceni gyűléséről, ahol a résztvevők Horthy I. Miklós néven való királlyá koronázását követelték, s kiemeli, hogy ez volt az a pont, ahol a kormányzó végképp megutálta a csoportosulást. A néhány héttel korábbi körmendi gyűlésről viszont, amelyen az ellenzéki pártok nagy része képviseltette magát, s amely találkozó koronás király szükségességéről határozott, nem szól. Laikusként enélkül elég nehéz megérteni a szélsőjobboldal lépését és a kormányzó dühét is.

Végig jellemző a narrációra, különösképp a máig indulatokat kavarázó és ellentétes megítélésű események bemutatására – mint a különítményesek 1919-es megtorlóhadjáratai, vagy a Magyarországnémetmegszállását követő kormányzói magatartás – a szinte patikamérlegen mért kiegyensúlyozottság. Ezt a szerző úgy éri el, hogy minden pozitívan elfogult állítás után odateszi a negatív ellenpontot, majd pedig bemutatja a két állítás pontatlanságait.

Mindemellett viszont talán néhol az egyes események kiegyensúlyozott értékelésén kívül lehetne több figyelmet fordítani Horthy mozgatórugóinak megértésére. Nem csorbulna tőle a munka tudományossága, viszont segítene a konszenzusos múltkép kialakításában.

Az epilógus meglehetősen bátor. 1945-től napjainkig elemzi a Horthyról alkotott, szakmai és politikai kép változásait, amivel a szerző előre láthatóan számos kritikát provokál ki maga ellen. Abban az esetben persze, ha az aktuálpolitikai érintettek egyáltalán kezükbe vesznek egy politikai retorikával és ideológiával át nem fűtött könyvet.

Galambos Péter Dezső

GONDOLATOK M. SZEZENI GÉZA: VIGYÁZÓ SZEMETEK MOSZKVÁRA VESSÉTEK...

Fejezetek a Kádár-korszak diplomáciatörténetéből című könyvről Grotius. Tudományos Folyóirat (A Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézetének tudományos folyóirata), E-könyvtár, 2011.

<http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=PIBONZ>

M. Szébeni Géza (Pesterzsébet, 1945) egyetemi tanulmányait az ELTE Bölcsészettudományi Karán végezte (1971). Az egyetem elvégzése után 1974-től a Külügyminisztériumban dolgozott. Diplomáciai pályafutása során huzamosabb időt töltött Franciaországban és Olaszországban. Ezek alapján érthető, hogy a szerző kutatásai hasonló területeket érintenek. Így diplomácia- és politikatörténettel foglalkozik, s kiemelt figyelmet szentel a 20. század nagy francia és olasz politikusainak, szereplőinek.

A szerző tudományos pályáivéhez szorosan kapcsolódik a *Vigyázó szemetek Moszkvára vessétek... Fejezetek a Kádár-korszak diplomáciatörténetéből* című munkája. M. Szébeni ebben a könyvében rövid körképet ad a Kádár-rendszer és Kádár János diplomáciai feladatairól, kihívásairól. Többek között az 1956–1989 közötti időszakokkal kapcsolatban szóba kerül az ENSZ és a magyar kérdés, Mindszenty bíboros helyzete, valamint Kádár János külföldi utazásai (Franciaország, Olaszország, Belgium). A mű röviden egyfajta összegzése a szerző régebbi kutatásainak, ugyanis korábban a Kádár-rendszer olyan diplomáciatörténeti részterületeivel foglalkozott, mint például Kádár János és VI. Pál találkozója,¹ Kádár brüsszeli látogatása² vagy a magyar diplomaták

¹ M. Szébeni Géza: A golyószórótól a pápai emlékéremig: Kádár János és VI. Pál találkozója; <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=GLMOT>

² M. Szébeni Géza: Kádár János Brüsszelben (1987. november 16–17.); <http://www.grotius.hu/publ/displ>.

disszidálása (Radványi³- és Széll-ügy⁴). Emellett a könyv bizonyos fejezeteihez szorosan kapcsolható M. Szebeni Alcide De Gasperiről⁵, Charles De Gaulle-ről⁷, Konrad Adenauer-ről⁸ és Robert Schuman-ról⁹ írott történelmi portrészorozata is.

Az e-könyv formátumban megjelentetett, *Vigyázó szemetek Moszkvára vessétek...* című kötetben szereplő fejezetek a szerző szavaival élve „arra tesznek kísérletet, hogy hozzájáruljanak a Kádár-korszak diplomáciatörténete feldolgozásához.”¹¹

M. Szebeni a klasszikus történetírói iskolát követve munkájában többnyire levéltári, primér forrásokra hagyatkozik. Itt főként az MSZMP Politikai Bizottsága (PB) és a Magyar Népköztársaság Külügyminisztériuma (KÜM) iratanyagát kell megemlíteni. (Megjegyzendő, hogy a mások által kevésbé használt külügyminisztériumi levéltárból is érdekes adalékokkal szolgált a szerző.) Az aktuális szakirodalmat jól ismeri a kutató. Külpolitikai témákban több helyen is idéz Borhi László, Békés Csaba és Huszár Tibor munkáiból. Korábbi diplomáciai munkájának és nyelvismeretének köszönhetően ismeri az olasz és francia forrásokat és a vonatkozó fejezetekben fel is használja őket, valamint kombinálja ezeket a magyar levéltári anyaggal. A más országokkal (pl. NSZK, Belgium, Nagy-Britannia) kapcsolatos külföldi illetőségű dokumentumok azonban hiányoznak. Ezekhez a témákhoz kapcsolódó elemzések, ezért kissé egysíkúak, egy

asp?id=WTPEBO

³ M. Szebeni Géza: A Radványi-ügy; <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=DBTRNE>;

⁴ M. Szebeni Géza: A sztárdiplomata disszidálása: a Száll-sztori; <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=BYEXIE>

⁵ M. Szebeni Géza: De Gasperi és az olasz baloldali radikalizmus; <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=OLOIJC>

⁶ M. Szebeni Géza: Alcide de Gasperi. Egy kereszténydemokrata a 20. században; <http://www.puskikiado.hu/book/1434>

⁷ M. Szebeni Géza: Charles de Gaulle: Egy konzervatív forradalmár; http://bookline.hu/product/home.action?id=119712&type=22&_v=M_Szebeni_Geza_Charles_De_Gaulle_Egy_konzervativ_forradalmar

⁸ M. Szebeni Géza: Egy kereszténydemokrata az új Németországért: Konrad Adenauer; http://www.olcsobbat.hu/termek/m_szebeni_geza_egy_keresztenydemokrata_az_uj_nemetorszagert_konrad_adenauer-4fabf573c1a99fba67003482/

⁹ M. Szebeni Géza: Egy kereszténydemokrata az európai egységért - Robert Schuman; http://www.polc.hu/konyv/egy_keresztenydemokrata_az_europai_egyseget__robert_schuman/727761/

¹⁰ M. Szebeni Géza: Robert Schuman: Európában egy európai; <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=ITWOOCR>

¹¹ Az idézet M. Szebeni kötetének bevezetőjéből származik.

nézőpontúak. Hiába részletesek, csak magyar forrásokra építenek, ami manapság külpolitikai témában nem kielégítő.

A könyvben szereplő témákat a szoros egymás utáni időrenden kívül két pont kapcsolja lazán össze: az akár speciálisnak is tekinthető kádári külpolitika, valamint maga Kádár János személye. Így kerülhetnek az egymástól időben, térben és tárgyban viszonylag távol levő személyekkel, országokkal vagy nemzetközi szervezetekkel kapcsolatos fejezetek egymás mellé.

A könyv leíró, elbeszélő módon tájékoztat bennünket a Kádár-rendszer születéséről, virágzásáról és végórairól diplomáciatörténeti aspektusból. A szerző ugyancsak beszámol Magyarország külpolitikai nehézségeiről és sikereiről is. Tulajdonképpen magára a rendszer működésére reflektálnak a különböző fejezetek, hiszen, ha nem is túl explicit módon, de a korszak legfontosabb kérdései folyamatosan előkerülnek a kötetben. Így az életszínvonal-növeléshez kapcsolódó gazdasági kihívások nemzetközi vetületei, a békés egymás mellett élés és a béketábor kérdésköre, valamint Kádár és a magyar rendszer nemzetközi elismertsége is az elemzés tárgyát képezi. A szerző által többször említett „fontolva haladó” külpolitika léte azonban kérdéses. Hiszen itt sokkal inkább a magyar tervek és vágyak kerülnek összeütközésbe a blokkállami lét, a feltétel nélküli elköteleződés rideg valóságával. Persze érdekes a „fontolva haladó magyar külpolitika” létének vagy nem létének felvetése, de objektív szemmel vizsgálva fölösleges. Egy politikai, katonai, gazdasági monstrum, vagyis a Szovjetunió által felülről irányított rendszerben elviekben lenne lehetőség az említett külpolitikai útra. De csak elméletben. A gyakorlat azonban mást mutat, mint ahogy azt láthatjuk is a különböző fejezetekben. Ha a „nagy testvérnek” fenntartásai voltak a magyar politikai, gazdasági koncepciókkal, tervekkel (például 1968-as új gazdasági mechanizmus leállításának folyamata, vagy a Prágai Tavaszra adott reakciók) szemben, akkor ridegen és könyörtelenül leállították őket. Ugyanígy, míg a szovjeteknek nem állt érdekében a diplomáciai kapcsolatok felújítása, javítása más államokkal, addig a Magyar Népköztársaság egyedül, saját hatáskörben nem léphetett ilyen téren. Erre kiváló példa a NSZK-val való kapcsolatok elemzése, hiszen hiába fontos magyar

érdek a német állammal való gazdasági és diplomáciai kapcsolatok mélyítése, szovjet intenciók nélkül ez lehetetlen. Sőt, a szovjetek rosszallását vonná maga után. Másrésztől igaz, hogy a kapcsolatok javítását célzó puhatolózásokat azért a szovjetek sem ellenzik. Azonban ezek többnyire nem hivatalos csatornákon keresztül történnek. A könyv címe fogalmazza meg talán a rendszer lényegét, mi szerint Moszkvára kell tekinteni, Moszkva nélkül nem lehet dönteni. Összefoglalva tehát itt a „fontolva haladás” helyett a „fontolva követés”, vagy csak egyszerűen a „követés” szavakat lenne szerencsés használni.

A könyv tagolását tekintve megállapítható, hogy annak fejezetei szorosan követik a Kádár-rendszernek és névadójának, Kádár Jánosnak a pályáivét. A legfontosabb fejezetek főként a '70-es évekre és Európára koncentrálnak. Előkerül néhány izgalmasabb, kevésbé ismert kérdés például a VI. Pál pápa és François Mitterrand találkozója Kádárral vagy éppen a spanyol-magyar diplomáciai kapcsolatok alakulása. Más részből hiába tartozik szorosan a korszak diplomáciai bonyodalmaival az ENSZ és a magyar kérdés (a leghosszabb fejezet), valamint a Mindszenty-ügy nemzetközi megítélése, hiszen e témák már szinte túlon túl feldolgozottak. A szerző ezekben a fejezetekben főként magyar forrásokra támaszkodva nem tud új nézőpontokat, elemzési felületeket bemutatni. Tegyük mindehhez hozzá, hogy például Borhi László, valamint Gergely Jenő és Izsák Lajos korábbi publikációi nagyrészt már jóval korábban körüljárták a fentebb említett két témakört. S mivel ezek az események népszerűek, történelmi szempontból (magyar–amerikai, magyar–vatikáni kapcsolatok) meghatározóak, így mondhatjuk, hogy ezek a korszakkal foglalkozó kutatók kedvenc célterületei. Tehát 2011-ben magyar levéltári forrásokra alapozott, hosszú és minden téren kimerítő fejezeteket szinte felesleges e két témának szentelni.

Utazástörténeti megközelítésből azonban érdemes vizsgálni Kádár nemzetközi találkozóit. A kivel, mikor és miért kérdések megfelelően árnyalják a magyar vezetőnek a nemzetközi viszonyrendszerben a '60-as, '70-es évektől kezdve betöltött szerepét. A fejezetek világosan rámutatnak arra, hogy Kádárral lehetett beszélni. Sőt, kellett is. Személye egyfajta kapocs volt Kelet és Nyugat, a Szovjetunió és a szocialista államok

illetve a piacgazdasággal rendelkező (kapitalista) országok között. Kádár népszerűségét nemcsak a szovjetek, hanem – az elemzés alapján elmondható – néhány nyugati vezető is (François Mitterrand, Margaret Thatcher) sikeresen meg tudta lovagolni. Ebből a szempontból tekintve a magyar vezető európai utazásai fontosak, sőt mélyreható elemzést igényelnek. M. Szebeni mivel diplomáciatörténeti elemzést ír, csak érinti ezt a témakört. Persze így is izgalmas részleteket tár elénk a korabeli utazások megszervezésével kapcsolatban. Megtudhatjuk például, hogyan egyezett a két ország külügyi apparátusa a kiutazókról, kik kísérik az utazókat, kivel és milyen beosztás szerint találkoznak, milyen programokon vesznek részt stb. Mivel nem az utazások, hanem a találkozók állnak a figyelem középpontjában, ezért kevésbé hangsúlyos az utak előkészületi szakasza, a fogadások protokolláris, illetve ceremoniális elemeinek sora, vagy magának az utazásnak módja és időtartama. A klasszikus történetírói iskola tulajdonképpen nem is helyezne hangsúlyt erre a témára, de valószínűleg a fejezetek bővítése érdekében az előkészületek és az utazások is részlegesen bemutatásra kerülhettek. Így a könyv érdekes aspektussal gazdagodott, de ez a szempontrendszer nem vált uralkodóvá a különböző egységekben.

A fejezetek, akár egy-egy önálló tanulmányként is megállnák a helyüket, szerkesztésük is hasonló. Megfelelő leírást kapunk a választott események nemzetközi háttéréről, az MSZMP-n és a KÜM-ön belüli tervezési folyamatokról, vitákról, továbbá magáról a találkozóról vagy a kapcsolatok alakulásáról, végül, de nem utolsó sorban az események magyar és néha szovjet értékelését is olvashatjuk.

A szerző célja egyértelműen és kizárólag az események diplomáciatörténeti összegzése, bemutatása, melyet teljesít is a *Vigyázó szemetek Moszkvára vessétek...* Kérdésfeltevés, elemzési szempontok nem szerepelnek a bevezetőben, s a fejezetekben is inkább csak bújtatva, amolyan útjelzőként jelenik meg egy-egy speciális aspektus (gazdasági kihívások, hírnév, keleti-nyugati diplomáciai módszerek alkalmazása). Fájó, de végül is érthető, hogy a könyv végén nem szerepel (akár utolsó fejezetként) egy rövidebb összegzés. Hiába nincs kiemelten elemzendő kérdéskör, a konklúziót nem lett volna szabad kihagyni. A fejezetek kiválasztása és sorrendje is problematikus

lehet, hiszen konkrét szempontrendszer használata nélkül csak az időrend és a laza kapcsolóelemek (Kádár-rendszer, Kádár János személye) tartják össze a könyvet.

Kiemelendő, hogy felgyorsult világunkkal is tartja a ritmust a könyv, hiszen egyre inkább a könnyen kezelhető, szinte bárhonnán elérhető online formáké a jövő. Anyagi és multimédiás szempontból igenis újtó és dicsérendő a Grotius Kiadó kísérlete. M. Szebeni könyve és tanulmányai a világhálónak köszönhetően mindenki számára elérhetőek és könnyen kezelhetőek. (Megjegyzendő azonban, hogy felelős szerkesztő, korrektor alkalmazása alól nem jelenthet kibúvót az elektronikus forma!)

Összegezve, M. Szebeni munkája a hagyományos, klasszikusan pozitivistákra helyezett történetírás egy reprezentatív darabja. Modernebb irányzatok felé, így például az *Annales*-iskola, mikrotörténetírás vagy strukturalizmus felé nem mozdul el. Ugyanígy a tájékoztató jellegű, értékmentes történetírói paradigmához képest sem mutat újat. (Kihívóan nem veti fel a mozgástér és kényszerpálya, a modernizációs vagy éppen a globalizációhoz köthető gondolati köröket.) A mű így tehát megfelelő szakértelemmel, többnyire nagy mélységben dolgozza fel a választott diplomáciai eseményeket, viszont az eseménytörténeten túl szempontrendszer felállítására, részletes elemzésre nem vállalkozik.

Kozák Péter

ARÁNYOK ÉS MÉRTÉKEK

Eiler Ferenc: Németek, helyi társadalom és hatalom. Harta, 1920–1989. Argumentum, Budapest, 2011. 221 old.

Vannak, akik azt mondják, hogy recenziót írni a legegyszerűbb dolog, hiszen szinte minden megbírálandó mű – monográfia, tanulmánykötet, esszé stb. – végén vagy elején összegzés olvasható, amely röviden összefoglalja, hogy a szerző mit is kívánt előadni, mi is valójában munkájának lényege? Talán elég átvenni a mű összegző megállapításainak legfontosabb tételeit, megdicsérni a jeles alkotó levéltári búvárkodását, továbbá nagy jó- és kis rosszindulattal – meglehet, hogy inkább fordítva – találni lehet néhány pontatlan megfogalmazást, vitatható megállapítást, téves hivatkozást. Az erények mellett így a hibákra is rámutathatunk – természetesen mértékkel és arányosan.

Ezzel szemben, ha megtesszük a szükséges különbségtételt a *könyvismertetés* és a *recenzió* műfaja között, akkor már nem nehéz belátni, hogy a helyzet éppen fordított: recenziót írni talán épp a legnehezebb feladat. A recenzió szó a *recensuere* (latin) igéből származik, amelynek jelentése *számbavenni, felsorolni*, s csak később alakult ki a szó *bírálni* jelentése. A recenzornak ahhoz, hogy bírálni tudjon, tájékozottnak kell lennie, ismernie kell a megbírálandó korszakot, jóllehet a bírálók többsége maga közel sem lehet járatos annyira az adott témában, mint a művet „elkövető” monográfus. (A korszak ismerete pedig messze több mint a korszakra vonatkozó szakirodalom.)

Így tehát elég nehéz újat mondani Eiler Ferenc könyvéről, hisz a Hartához személyesen is kötődő szerző valószínűleg a létező összes forrást felkutatta, ha találnánk olyan forrást, amit mégsem ismert, az valószínűleg tudatosan maradt ki ebből a kitűnő munkából. Mielőtt röviden rátérnénk a szemre is tetszetős munkára,

sajnálattal kell megállapítanunk, hogy ez a monográfia is folytatja azt az egyre inkább jellemző hagyományt, hogy a magyarországi tudományos könyvek mostanában név- és tárgymutató nélkül jelennek meg. További hiányossága, hogy a 32 táblázatot felsorakoztató impozáns kötetből hiányzik (legalább) egy térkép, amely feltétlenül segítené a földrajzban járatos, de a témában kevésbé otthonos olvasót a jobb tájékozódásban. Mivel a kötet egy német nemzetiségű falu történetét elemzi, ezért hiányolható egy német nyelvű tartalmi összefoglaló is (sőt a legjobb az lenne, ha a monográfia mielőbb német nyelven is megjelenhetne).

A munka az előszó és a bevezető fejezet után négy, nem teljesen elkülönülő nagyobb részre tagolódik: a.) a két világháború közötti korszakra, b.) a második világháborút megelőző, a nemzeti öntudatosodást elindító szakaszra, c.) a világháborút követő megpróbáltatásokat leíró részre és d.) a szocializmus időszakára. A kötetet egy közel harminc oldalas dokumentum-függelék és egy igen részletes bibliográfia egészíti ki.

Elsőként talán tekintsük át, hogy mit is tudhatunk erről a német nemzetiségű településről? Az ősidők óta lakott község a 18. századra elnéptelenedett. Gróf Ráday Pál a kiürült faluba württembergi, speyeri, pfalzi és hesseni telepeseket hívott, s ezzel megkezdődött Harta újkori története. A Hartát kutató történész, szociológus, etnográfus szerencsés helyzetben van, hisz a településről írta első monográfiáját – még mint egyetemi doktori értekezést – Fél Edit,¹ a magyar társadalomnéprajz és néprajzi muzeológia nagyasszonya, valamint mások, köztük K. Csilléry Klára² is többször foglalkozott Hartával és a helyi néprajzi sajátosságokkal.

Eiler Ferenc természetesen elsősorban a település 20. századi történetét vizsgálja, méghozzá messze nem hagyományos községtörténeti módszerrel. A falu csak keret arra, hogy ismertesse egy, a magyar települések között létező nemzetiségi község hogyan élte meg németiségét a 20. században, egészen pontosan 1920 és 1989 között. Mivel a szerző nem hagyományos településmonográfiát írt, így a község folklórja, tárgyi néprajza, valamint a helyi nyelvszokások sajátosságai kimaradtak a kötetből. A

¹ *Fél Edit*: Harta néprajza. Monográfia. A szegedi Ferenc József Tudományegyetemen megvédett egyetemi doktori értekezés. Karcag, 1935 és Néprajzi füzetek. 2. Bp., 1935; Ruházkodás Hartán. Népünk és nyelvünk (6) 1934. 80–89.

² *K. Csilléry Klára*: A hartai bútor. (10) *Cumania*, 1987. 375–418.

mű célja az, hogy a helység históriáján keresztül bemutassa a magyarországi németek identitását, amely természetesen nem azonos a „német identitással“. A település német lakosait a fenti időszakban igen sok külső hatás érte: az országos jelentőségű változások regionális szinten azonban eltérőek lehettek. Eiler Ferenc ezeket a helyi változásokat igyekszik Harta példáján bemutatni.

A német nemzetiségi ún. ébresztő törekvések a helyi társadalom szintjén elsősorban a nyelvhasználati kérdésekben váltak láthatóvá. A monográfiából kiderül, hogy a hartaiak német identitása csak egy volt a helyiek által vallott és vállalt értékek közül. A német identitástudatba nem épült be a német nemzeti tudat: a haza, mint tapasztalati keret, belakott és elsajátított (nem *elsajátított* – 20.) tér mind Magyarországra vonatkozott. Véleményünk szerint a szerzőnek sikerült érzékeltetnie, hogy a hartaiak helyi identitása idővel hogyan került szembe a modern nemzetállam nemzetiségi hovatartozása megvallását kikényszerítő hatalommal, hogyan vált ez súlyos összeütközések forrásává.

A két világháború közötti évtizedek népszámlálásai komoly identitászavart okoztak a hartai lakosokban, akik magukat német anyanyelvű magyarként próbálták meghatározni. A kötelező magyar nyelvű iskolai oktatás ellen kezdetben még tiltakoztak, ugyanakkor az 1924-ben létrejött Magyarországi Német Népművelődési Egylet tagságát is részben elutasították. A szerző természetesen biztos kézzel tesz különbséget a népművelődési egylet és az 1938-ban alakult *Volksbund* között, munkájának pedig kimondott erénye a *Volksbund* tagjai közötti nagy differenciák impresszionáló bemutatása. Az 1940-es években még a népművelési egyletkezéphez képest is kevesebben léptek be a *Volksbund* helyi szervezetébe. Ezt annál is inkább alá kell húznunk, mert a község lakói ezen egyesületre is inkább mint a német nemzetiséget megtartó társaságra, semmint politikai szervezetre tekintettek.

A második világháború újabb kihívást jelentett németiségük vállalására, hisz katonaként Németország is igényt tartott szolgálataikra. A világháború után a magyar állam németként kollektíven bűnösnek nyilvánította a hartai németeket is, és a kitelepítések komoly tragédiákat okoztak. A szocializmus időszaka alatt pedig

nyomon követhetjük, hogy a létszámában jelentősen megcsappant hartai németység hogyan próbált meg óvatosan élni a lassan bővülő kulturális lehetőségekkel.

Terjedelmi korlátok miatt nem térhetünk ki a monográfia valamennyi korszakára, önkényesen csak egy rövid ideig tartó, de annál markánsabban jelentkező kérdést vizsgálunk, mégpedig a német identitást leginkább befolyásoló tényt, a fentebb már említett *Volksbund* helyi megalakulását. A *Volksbund* hartai létrejötte ugyanis a helyi identitásképet megbolygatta, felkavarta. A munka jól érzékelteti a *Volksbund* megítélésének alakulását a magyar történettudományon belül. Korábban a hangsúly a szervezet fasiszta jellegén volt, és a hitleri Német Birodalom „ötödik hadoszlopaként” emlegették. Az újabb történészi munkák már inkább állandóan változó szervezetként mutatják be: a kulturális-emancipációs mozgalomtól az NSDAP mintájára felépített nemzeti szocialista népcsoportszervezetig.³

Annak a történésznek – jelen esetben Eilernek – aki a Harta példáján keresztül akarja a kérdést megválaszolni, ugyancsak nehéz a dolga, mert a hartai *Volksbund* belső iratai, levelezése nem maradt fenn. Vélhetően megsemmisítették azokat, esetleg a Vörös Hadsereg elől menekülő helyi vezetők vitték magukkal. Eiler Ferenc számára igazi kihívást jelentett, hogy a csekély mértékben megtalálható, a szervezetet kívülről megítélő, elsősorban az evangélikus lelkész működése kapcsán fellelhető iratokból, a gyér számú sajtóanyagból, személyes interjúkból, visszaemlékezésekből, továbbá a szervezet létszámára vonatkozó, kellő forráskritikával kezelt statisztikákból kellett dolgoznia.

Eiler Ferenc meggyőzően állapítja meg, hogy Hartán a *Volksbund* szervezetének kiépítése lényegében sikertelen volt. A felnőtt lakosság kb. 30%-a lépett be a helyi csoportba különböző motivációktól vezérelve: az anyagi jellegű haszonszerzéstől a szervezet céljaival való teljes egyetértésig. Eiler megemlíti, hogy Basch Ferenc „népcsoportvezető” mindössze egyszer járt Hartán, 1942. május 11-én. Sajnos ezt a tényt a szerző hangsúlytalanul kezeli. Nem tudjuk, hogy Basch úgy általában milyen

³ *Tilkovszky Lóránt*: Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország. 1938–1945. Monográfia. Bp. Kossuth. 1978. 420 p. 8 t. (Ungarn und die deutsche „Volksgruppenpolitik” 1938–1945. Bp.–Köln etc. Akadémiai–Böhlau, 1981. 368. p. és *Spannenberger, Norbert*: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között Bp. Lucidus, 205. 430.

sűrűn fordult meg a német nemzetiségű településeken – volt-e különösebb jelentősége annak, hogy esetleg bizonyos falvakban sokat időzött, másokat viszont feltűnően elkerült? Elképzelhető, hogy a sikertelen „toborzás” összefügg Basch Ferenc hartai távollétével. Talán érdekes lenne még megnézni, hogy más, hasonló nagyságú és jelentőségű, német nemzetiségű településeken található-e *Volksbund*-anyag, persze kérdés, hogy az esetlegesen megőrzött, megmaradt, nem hartai iratokból milyen következtetéseket lehet levonni?

Később Eiler Ferenc a hartai *Volksbund* mindössze ötéves aktivitásának elemzésekor négy témakört különít el: a.) a közösség belső életének szervezésére irányuló mozgalmakat b.) az istentiszteletek és az oktatás nyelvének megváltoztatására irányuló törekvéseket c.) a település politikai vezetőségébe bekerülni kívánó elképzeléseket és d.) a SS-toborzás sikerességét előmozdítani kívánó igényeket. A legkevésbé feldolgozott rész a c.) alpontot érinti, ahol a szerző mindössze egy 1943. március 18-i tisztújítást tud felmutatni, amelynek a részletes eredménye sem ismert. (Jellemző módon ezen mindössze hét sorban elintézett szakasz kibontásakor Eiler a *harmadik témakör* felvezető gondolatát is „elveszíti“.) A többi három szakasz viszont rendkívül alapos munka, különösen kiemelkedik az SS-toborzás igen aprólékos ismertetése, a feldühödött lakosság és a toborzók drámai összetűzésének plasztikus ábrázolása. Éppen az a.), b.) és d.) pont részletező kifejtése indokolta volna a c.) pont elmaradását, esetleg a d.) pontba való illesztését.

Végezetül e fenti hiányosságok ellenére leszögezhetjük, hogy Eiler Ferenc sikeresen oldotta meg vállalt feladatát: egy jól megírt, olvasmányos, de nem fecsegő, tudományos alaposággal adatolt, nem túlírt, impozáns dolgozattal jelentkezett. Megragadóan mutatja be egy nemzetiségi település sorsát a 20. században. Kétségtelen, hogy a monográfia még csak említés szintén is alig törekedett Harta község néprajzi (és egyéb) bemutatására. Ezt azonban talán Fél Edit⁴ – akitől bírálatunk címét kölcsönöztük – is megbocsátja valahol...

⁴ *Fél Edit*: Harta néprajza i. m. és Néprajzi füzetek. 2. Bp., 1935; Ruházkodás Hartán. Népünk és nyelvünk (6) 1934. 80–89.